

TANULMÁNYOK / ARTICLES

A kulturális globalizáció földrajzi vonásai

The geographical dimensions of cultural globalisation

ILLÉS TAMÁS

ILLÉS Tamás: doktorandusz, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Földrajz- és Földtudományi Intézet, Regionális Tudományi Tanszék; 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/c.; tamas.illes92@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-5318-8375>

KULCSSZAVAK: globalizáció; kulturális globalizáció; hibriditás

ABSZTRAKT: A globalizáció fogalma a tudományos diskurzusnak és a társadalmi közbeszédnek is rendszeresen visszatérő eleme. Jóllehet az ad hoc használattal divatos szakkifejezéssé redukálódott, a globális léptékű folyamatok utóbbi évtizedekben tapasztalt kiterjedése a globalizáció és mögöttes tartalmainak kutatását indokolja. A hétköznapi gyakorlathoz hasonlóan a földrajztudomány globalizációs kutatásaiban korábban a gazdasági és a politikai aspektusok domináltak. Napjaink globalizációs folyamatai (diverzifikálódó kapcsolatok, áruvá válás, a globális folyamatokkal szembeni kitettség, tér-idő sűrűsödés) azonban a kultúrát „láthatóbbá” tették. Ezáltal a globalizáció kulturális dimenzióinak léte és vizsgálata olyannyira elfogadottá vált, hogy a globalizációs folyamatokat egyre többen kulturális tényezőknak tulajdonítják, megkérdőjelezve a gazdasági és politikai szempontok kizárólagos magyarázó erejét. A tanulmány a kulturális globalizáció – hazai szakirodalomban hiányzó – bemutatásával támpontokat nyújt a globális szintű, kulturális kölcsönhatásokról alkotott elméletek értelmezéséhez, majd a kulturális térbeli egyenlőtlenségek változását konceptualizáló három álláspont (konvergencia, differenciálódás, hibridizáció) kritikai elemzésére tesz kísérletet. A hibriditás koncepciójára építő harmadik álláspont – túllépve az utópisztikus és disztópikus jövőképek kettősségén – a kulturális identitások antiesszencialista megközelítésével újraeretezheti a globális és lokális folyamatok értelmezését. A tanulmány egyik legfontosabb megállapítása szerint a kulturális áramlások, illetve az azok termékeire, képeire és szimbólumaira adott válaszok is egyre összetettebb és összekapcsoltabb kulturális identitásokkal hozhatók összefüggésbe. Mindezek térségek és léptékek szerint differenciált vizsgálata nagy jelentőséggel bír a túláltalánosításokba torkolló globalizációs narratívák elkerüléséhez.

Tamás ILLÉS: PhD student, Department of Regional Science, Institute of Geography and Earth Sciences, Faculty of Sciences, Eötvös Loránd University; Pázmány Péter sétány 1/c., H-1117 Budapest, Hungary; tamas.illes92@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-5318-8375>

KEYWORDS: *globalisation; cultural globalisation; hybridity*

ABSTRACT: *During the last few decades the notion of globalisation has become a cornerstone in the endeavour of capturing the 'spirit of the times' for academics, politicians and journalists alike. Because of its social embeddedness globalisation has been reduced to a buzzword. However, the spread of global processes underlines the need to investigate globalisation as well as the concomitant spatiotemporal transformations.*

The cultural dimensions of globalisation were neglected until quite recently, yet widening, deepening and accelerating global interconnectedness have made processes of cultural reproduction more conspicuous. Moreover, through commodification, a strong interdependence has been evolving between culture and everyday consumption practices. An increasing number of human geographers (affected, too by the cultural turn in human geography) is directing its attention towards cultural aspects, challenging the exclusively explanatory role of political and economic considerations.

*Yet a research gap still exists in Hungarian literature regarding not only specifically cultural, but also comprehensive studies on globalisation. In order to fill this lacuna, this study offers some insight into the interpretation of theories of cultural interactions at the global level as well as a critical analysis of the three distinctive approaches conceptualising the changes in cultural spatial inequalities: 'cultural convergence' envisioning a westernised global culture, 'cultural differentialism' involving the stubbornness of particular cultural roots, and 'hybridisation' resulting in a global *mélange*.*

The paper attempts to grasp the prevailing discourses, key issues, and critiques based on a wide range of empirical findings. Hybridisation, informed by the anti-essentialist concept of hybridity, is becoming an increasingly popular concept among scholars. Although not offering a tangible way of understanding cultural identities, hybridity as a holistic interpretative perspective is particularly suited to investigating the fluidity of cultural processes.

This paper argues that cultural flows and the responses to their products, images and symbols are linked to increasingly complex and interconnected cultural identities with people from different places using different methods for their cultural reproduction. Furthermore, exploring the geographical dimensions of cultural globalisation, one must accept the necessity to measure against varying standards so that dichotomous grand theories and false generalisations can be avoided.

Bevezetés

A globalizáció napjainkban nemcsak a tudományos, hanem a hétköznapi közegben is az egyik legfelkapottabb kifejezéssé vált. Ennek következtében a globalizációt mint kifejezést a kiüresedés veszélye fenyegeti, így egyre problematikusabb kiigazodni a globalizációról szóló tudományos vitákban. Még nehezebb a dolgunk, amennyiben a globalizáció összetett világának csupán az egyik szelétét, a kulturális viszonyokat kívánjuk vizsgálat alá vonni, hiszen a globalizáció kultúrában tetten érhető következményei – szemben a gazdasági és politikai aspektusokkal – kevésbé nyilvánvalóak, és megjelenésük megannyi társadalmi szféra együttesének köszönhető. Ugyanakkor túlsúlyban vannak azok a narratívák, amelyekben a globális egyveretűség és a lokális identitás dichotómiájára leegyszerűsített küzdelemben a kultúra szolgáltatja a csatateret. Ezáltal a globalizáció érzelmektől túlfűtött, politikai síkra terelt kártékony vita szintjére süllyed, amellyel éppen a globalizáció összetettségének értelmezése sérül.

A kultúrát a társadalmi változás kapcsán gyakran állandó társadalmi kötőanyagként értékelik, amely a történelem során megszilárdult értékrendszerként tartja össze az adott térségek lakóit. Globális keretek között, a globalizáció dinamikus viszonyrendszerében viszont a kultúra állandó változóként történő konceptualizálása fenntarthatatlan. A tanulmány egyik fő célja a kulturális kölcsönhatások globalizációban történő elhelyezése, egyúttal statikus jellegük feloldása. E dinamikus megközelítés térbeli kontextusában fontos kérdés a kulturális mintázatokhoz kapcsolódó egyenlőtlenségek kimenetele.

Napjainkban a releváns nemzetközi irodalom mellett a hétköznapok tapasztalatai is arra engednek következtetni, hogy a kulturális folyamatok soha nem tapasztalt spektrumon mozognak, amelyek kutatása szükségszerű és indokolt. A hazai társadalomföldrajzban és regionális tudományban nemcsak az álláspontok kritikai ismertetése hiányzik, hanem a globalizáció tudományos igényű kutatása is méltatlanul alulreprezentált. A munkák döntő többsége – összefüggésben a kulturális földrajz hazai elmaradottságával (Palaczkai 2016) – a globalizációt gazdasági meghatározottságú jelenségként definiálja (Bartke 1999; Bernek 2000; Farkas, Bernek 2002; Konczosné Szombathelyi 2003; Kurtán 2005; Mészáros 2007; Michalkó, Vizi 2005; Szirmai et al. 2003). Az elméleti megalapozottság hiányának is tulajdoníthatóan az eddig megjelent tanulmányok a globalizációt – mint a hagyományos megközelítésekkel nem elemezhető „új” folyamatok szinonimáját – rendszerint egy divatos szakkifejezés ad hoc használatára redukálják.

A hazai társadalomföldrajzi irodalom egyik legátfogóbb, kétkötetes globalizációs munkája (Cséfalvay 2004a, 2004b) a kultúra szegmensének számos elméleti megfontolását tartalmazza, viszont az inkább egyetemi tankönyvnek beillő műben hiányzanak a globalizációs narratívák kritikai megközelítései. Egy másik, a kulturális globalizáció kérdéskörét érdemben érintő tanulmányban (Boros, Pál 2010) a szerzők, noha elismerik a különböző hatótényezők összefonódását és egymásrataltságát, nem lépnek túl a konvergencia és divergencia kettősségének elméleti keretén. Jelen tanulmány a kulturális hibriditás bevezetésével javaslatot tesz a homogenizálódás és heterogenizálódás meddő vitájának áthidalásához, ami elősegítheti a globalizáció mélyebb és árnyaltabb értelmezését.

A kulturális globalizáció értelmezése

A globalizáció folyamatai – tágabb értelmezésben – a 16. század óta léteznek (Knox, Marston 2008). Annak ellenére, hogy a nagy földrajzi felfedezések hatására közel 400 éve rendelkezünk globális léptékű ismeretekkel, a globalizáció, globalizálódás, globalizmus fogalmak megjelenésére az 1960-as évekig kellett várni. 1961-ben a Webster's értelmező szótárban jelentek meg először a globali-

záció különféle értelmezései (Waters 1995), ezt követően drámai méreteken szélesedett a fogalom használata. Alighanem lehetetlen utólag lekövetni a rohamos terjedés okait, mindenesetre kétség nem férhet ahhoz, hogy a fogalom önmaga sikerhordozója volt (Robertson 1992).

Földrajzi szemszögből a globalizáció lényegi vonásai kiválóan megragadhatók a *tér-idő sűrűsödés* modelljében. David Harvey (1989) értelmezésében a sűrűsödés a kapitalizmus működésének logikájával magyarázható, dinamikája pedig annak időbeli kiterülésével áll összefüggésben. Jóllehet a koncepció a tőkefelhalmozás társadalmi struktúrákat megváltoztató marxista ideológiáját hivatott igazolni, geográfus tanulmányokban előszeretettel használják a *tér-idő sűrűsödést* a globalizáció szemléletes bemutatására (Murray 2006). Anthony Giddens, a globalizációs vita egyik kulcsfigurája is a távolság szerepét hangsúlyozza a fogalom értelmezése kapcsán: „a globalizáció a világot átfogó társadalmi kapcsolatok intenzitásának növekedése, amely révén távoli helyek úgy kapcsolódnak össze egymással, hogy az egyik helyen bekövetkező eseményeket sok kilométernyi távolságban lejátszódó folyamatok befolyásolják, és viszont” (Giddens 1990, 64.). Kétségtelen, hogy a korábbi korokhoz képest világunk történései lényegesen felgyorsultak, a globális összeköttetések sokkal nagyobb volumenűek, valamint a korábbi kétoldalú sémákat felváltották az áru, a tőke és az információ nemzetállamokat átívelő multipoláris áramlásai.

A globalizáció tulajdonságainak részletezése kapcsán joggal merülhet fel a kérdés: miért címkézünk globalizációt ezekre a folyamatokra? Beszélhetünk-e egyáltalán globalizációról? A releváns szakirodalomban mind a helyeslő, mind az elutasító érvelésekre találhatunk példákat. Utóbbiakhoz sorolható Kenneth Waltz, a 20. századi nemzetközi kapcsolatok kutatásának prominens alakja, aki a globalizációban csupán az „1990-es évek egyik hóbortját” látja (Waltz 1999, 694.). Egyes vélekedések szerint a globális folyamatok jellegében a 20. század második felétől nem történtek olyan sarkalatos változások, amellyel az egyének egy új, poszt nemzetközi globális viszonyrendszerbe kerültek volna. Így a drámai, de körülhatárolt átalakulások (pl. a gazdasági liberalizmus és a demokrácia terjedése vagy az információs és kommunikációs technológiák robbanásszerű fejlődése) extrapolációjából csak egy tudományosnak tűnő holisztikus elmélet jött létre (Rosenberg 2005). A globalizációban kételkedő politikai szakértők továbbra is az állami szuverenitás mindent felülíró dominanciájában hisznek (Mittelman 2004).

A gazdasági aspektusokat szem előtt tartva is bőven találhatóak olyan vélemények, amelyek szerint a globalizációval nincs új a nap alatt. Paul Hirst és szerzőtársai kötetükben kijelentik, hogy a világgazdaság nem globális, hanem az Európai Unió, az Amerikai Egyesült Államok és Japán klasszikus triádjában, valamint a feltörekvő BRICS-országokban koncentrálódik (Hirst, Thompson, Bromley 1999). Sőt, véleményük szerint a jelenlegi világgazdaság – elsősorban a transznacionális vállalatok növekvő hatalmának tulajdoníthatóan – kevésbé számít nyitottnak az 1870 és 1914 közötti „elődjéhez” képest. Végül ontológiai

szempontból a globalizáció lehetséges, hogy nem több egy győztes elméleti paradigmánál; a realizmus alternatívájának keresésében „a fő jelölt erre a megítéltetésre a globalizáció koncepciója” lett az elméletalkotók szemében (Cerny 1996, 618.).

Jóllehet a kritikák megalapozottnak tűnhetnek, a globalizáció mély köztudati beágyazottsága a fogalom elfogadottságát nyomatékosítja, de definiálása csaknem lehetetlennek tűnik: „örjítően eufemisztikus szakszó, vágygal, fantáziával, félelemmel és vonzalommal terhelve – valamint intellektuális pontatlansággal arról, amit meg kellene határozzon” (Kraidy 2005, 39.). A jelenleg széles körben elterjedt globalizációdefiníciók nagyrészt nem tudományos igényű születtek (Cséfalvay 2004a). Közös jellemzőjük, hogy többnyire egyetlen szegmessel kívánják megragadni a globalizáció teljes lényegét (jellemzően a nemzetköziesedés, a liberalizáció, az univerzalizálódás és a westernizáció kifejezéseivel találkozhatunk). Mindezek következtében a globalizáció fogalma egy jól használható címke szintjére degradálódik, amelyet arra helyezünk, amire akarunk (Steger 2008).

A globalizáció kimeneteléről alkotott vélemények alapján három irányzat különíthető el: a (hiper)globalista, a szkeptikus és a transzformációs nézőpont (1. táblázat). A hiperglobalista táborhoz tartozók szerint a globalizáció elkerülhetetlen folyamat, amely globális társadalom, gazdaság és kultúra kialakulásához vezet. Ebben a folyamatban a fő ösztönző a gazdasági liberalizáció, amelynek hatására a jólét „felülről lecsurog” (Szántó 2009). A szkeptikusok a globalizációt csupán egy állomásnak tartják a sok közül az emberiség történetében, amely egyáltalán nem biztos, hogy a most kirajzolódó irányba halad, nem utolsósorban a nemzetállamok és a helyi kultúrák egyre erősebb védekező reakciói miatt. A harmadik nézőpont a globalizációt új feltételrendszerként értelmezi, amely gazdasági, társadalmi és kulturális transzformációk egész sorát hozza magával (Cséfalvay 2004a).

A globalizáció kulturális dimenzióinak értelmezése kapcsán is kirajzolódnak a hiperglobalista, a szkeptikus, valamint a transzformációs álláspontok. Előbbiek szerint a sűrűsödő globális hálózatok, illetve a globalizálódó fogyasztói attitűdök növelik a kulturális egyöntetűséget. Ennek egyik változata a kulturális imperializmus, amely gyakran a túlzott általánosítás csapdájába esik, a globalizáció meghatározó szerepét túlértékeli, de a posztkolonialista viszonyok között is tetten érhető (Murray 2006). A szkeptikusok ezzel szemben a nemzeti kultúrák létjogosultsága, jövőbeli jelentősége mellett érvelnek, kiemelve a kulturális különbségek konzisztenciáját és a konfliktusokban játszott meghatározó szerepét. A transzformációs nézőpont szerint a helyek jelentősége miatt a globalizáció a kultúrák összekeveredését okozza, a folyamatos alkalmazkodás következtében az akkulturációs kölcsönhatások által új hibridek és hálózatok jönnek létre (Mackay 2004).

A jelenkori kulturális globalizáció elválaszthatatlan a globalizáció többi szférájától. Például a posztfordizmust együttesen jellemző aspektusok, mint a

1. táblázat: A globalizációs megközelítések legfontosabb jellemvonásai
The most important traits of the approaches of globalisation

Ismérvek	A globalizáció kimenetelének nézőpontjai		
	Hiperglobalista	Szkeptikus	Transzformációs
Mi történik?	A globális korszak beköszönte	Növekvő regionalizmus	Soha nem tapasztalt összekötöttség
Központi motívum	Globális kapitalizmus és globális kormányzás	Dekonzentráció	Magas intenzitású, hatósugarú és sebességű globalizáció
A folyamat mozgatórugói	Technológia, kapitalizmus és az emberi innovációkészség	Nemzetállamok és a piac	Modern erők együttes kölcsönhatása
A különbségek mintázata	A fejlettségi különbségek eltűnése a piaci hatások miatt	Centrum-periféria viszonyok, területi polarizáció	Új, komplex hálózatok és a hálózatokon kívül rekedt struktúrák
A globalizáció felfogása	Határok nélküli világ és tökéletes piacok	Regionalizáció, nemzetköziesedés és tökéletlen piacok	Tér-idő sűrűsödés, a kölcsönhatások léptékének megváltozása
A nemzetállamok szerepe	Jelentéktelen	Egyre erősödő	Megváltozó kormányzási formák
Kimenetel	Globális civilizáció	Neoimperializmus és a civilizációk összeceppása	Megjósolhatatlan

Forrás: Held et al. 1999, 10. nyomán saját szerkesztés.

szolgáltatások bővülése, a növekvő rugalmasság vagy a munkaerő feminizálódása a kultúra átalakulását is önmagukban foglalják olyannyira, hogy Stuart Hall véleménye szerint „amennyiben létezik posztfordizmus, akkor az inkább kulturális, mint gazdasági változás” (Hall 1996, 233.). A számítástechnika, a zene- és filmipar tanúsítják, hogy a materiális javak és technológiák világa a kulturális globalizáció jegyeiben bővelkedik. Ráadásul a kultúra már jelentős mértékben olyan tárgyasult termékekre képezhető le, amelyek megjeleníthetők a globális piacon (McEwan 2008).

A globális piacok terjedő hálózata, a kommunikáció és a közlekedés növekvő sebessége, a gazdaság és kultúra közötti metszéspontok gyarapódása miatt elkerülhetetlennek tűnik a kulturális különbségek radikális megváltozása (Boli, Lechner 2005). Ezeket a szakirodalom alapvetően három perspektíva mentén jellemzi: kulturális konvergencia vagy növekvő egyenlőség, kulturális differenciálódás vagy tartós különbségek és kulturális hibridizáció vagy folyamatos keveredés (Ritzer, Dean 2015). A következő részek e három álláspont elméleti megállapításait, hipotéziseit, valamint kritikáit mutatják be.

Kulturális homogenizáció és globális kultúra?

Miért küldenek az ausztráliai óslakosok egymásnak havat ábrázoló karácsonyi üdvözlőlapokat? Miért kerül általában a térképek középső-felső részére Nagy-Britannia és/vagy az Amerikai Egyesült Államok? Az ezekre a kérdésekre adható válaszok a *kulturális imperializmus* elméleti keretébe ágyazódnak. Pieterse (2009, 44.) szerint „a világ egységesebbé válik a nyugatról diktált technológiai, kereskedelmi és kulturális egyneműsítés által, amelyben a modernizáció a globalizációhoz kötve jelenik meg”. A nyugati kultúra kapitalizmusvezérelt terjedése a gyarmati kapcsolatokon keresztül ment végbe, azonban a 20. század második felében jelentkező dekolonizáció nem jelentette a kulturális imperializmus végét, hiszen a jelenlegi világszisztem irányításában legnagyobb szereppel rendelkező vállalatok, kormányok, szervezetek a gyarmatosítás időszakához hasonlóan ugyanazokban a térségekben összpontosulnak. Ehhez kapcsolódóan megállapítható, hogy a kulturális imperializmus már nem kötődik kizárólagosan a nemzetállamokhoz, hanem önállósult gazdasági és politikai folyamattá változott (Appadurai 1996).

A kulturális imperializmus hajtóerejét az utóbbi évtizedekben a transznacionális vállalatok adják, amelyek – legalábbis a kulturális homogenizáció teoretikusai szerint – túlnyomórészt az amerikai kultúra jegyeit viselik magukon (Friedman, T. L. 2005). A transznacionális vállalatok gazdasági és kulturális jelentőségének növekedésével párhuzamosan a fogyasztók kultúrája is homogénizálódik a globálisan egységesebbé termékpalletta által. A fogyasztás nem pusztán a javak anyagi értékére, hanem azok szimbolikus tartalmára is reflektál. A fogyasztói kultúra többet jelent egyszerű fogyasztásnál, hiszen a fogyasztás akta egyre inkább az önkifejezés és az identitás kinyilatkoztatásának fő forrásává válik (Waters 1995).

George Ritzer először 1993-ban megjelent, nagy hatást kiváltó könyvében a McDonald's transznacionális vállalatához köthető fogyasztói szokások vizsgálata alapján megalkotta a *mcdonaldizáció* kifejezést (Ritzer 2000). A többdimenziós folyamat alatt a McDonald's mindazon szervezeti, termelési és megjelenési módjait értette, amelyek a globalizációt képviselik. A modell középpontjában a vállalat hatékonyságnövelő, egységesített működési struktúrája áll, amely a profitmaximalizálás érdekében a termelést és a fogyasztást standardizálja. A weberi racionalizálási elmélettel is összefüggésbe hozható *mcdonaldizáció* a helyi viszonyoktól független egységesülés mellett érvel (Axford 2013).

Fontos leszögezni, hogy a globalizáció nem csupán a kultúrára jelentős hatást gyakorló folyamattá, hanem a jelenkori kultúra központi lényegévé lépett elő (Robertson 1992). Az egyéni kinyilatkozások egyre inkább a globális léptéket célozzák, másrészt fogadóként az események értelmezése univerzálisabb szemüvegen keresztül történik, amely szabványosított asszociációk elterjedéséhez vezet. Az univerzalizmus égisze alatt összeolvadó jelentéstartalmak egy feltörekvő globális kozmopolita identitásból táplálkoznak (Friedman, J. 1999). A globális kul-

túra híveinek körében a világ „zsugorodásával”, illetve a hasonló információkhoz, javakhoz, kulturális termékekhez való hozzáféréssel eltűnnek a helyi különbségek, vagyis az életmódok és kultúrák homogenizálódnak (Szántó 2009).

A *Jihad vs McWorld* című kötetben Benjamin Barber (1995) amerikai politológus a globális kultúrát két oldalra osztja. Az egyiket képviseli a fogyasztásra építkező McWorld utópiája, a másik oldalon pedig a fundamentalista Jihad disztópiája jelenik meg. Azonban nem teljesen elkülönült entitásokról van szó, hiszen „a Jihad nem csak lázad a McWorld ellen, hanem elő is segíti annak terjedését, miközben a McWorld nemcsak veszélyezteti, hanem újra is termeli a Jihadot” (Barber 1995, 5.). A szerző szerint a nemzetközi tőkeáramlások hatására lép kapcsolatba – egyszersmind konfliktusba – a bipoláris világ e két képviselője. A felosztás azonban némileg ellentmondásos, hiszen a McWorldöt gazdasági aspektusok szerint definiálja, a Jihadot viszont etnikai és vallási jegyek alapján. Barber mind a kapitalista, mind a fundamentalista világrész egyéges mivoltából indul ki, ugyanakkor elveti további pólusok kialakulásának lehetőségét. Ráadásul jövőképében egységes, szekularizált fogyasztói társadalmat vizionál, mivel a helyi erőforrásokból táplálkozó Jihadnak nincs esélye a McWorld globális piaci mechanizmusaival szemben. A McWorld „a zsarnokság ijesztő formáit” hozza létre, amely a „láthatatlanul kényszerítő konzumerizmustól a kézzel fogható barbarizmusig” terjed (220.).

A globális kultúra valóságképzetének legjelentősebb forrása az utóbbi évtizedekben világméretűvé növekedő tömegmédiá. Leslie Sklair (2006) szerint a tömegmédiá által sugárzott kulturális hatásoknak való egyidejű kitettség végső soron az egész világot a McLuhan (1964) által vizionált *globális faluvá* változtatja. A nemzeti médiavállalatok globális konszernekkel szembeni folyamatos részesedéscsökkenése olyan méreteket öltött, hogy állami támogatások nélkül már aligha tudnának életben maradni. A Kereskedelmi Világszervezet (WTO) 1997-ben aláírt átfogó deregulációs keretrendszere felgyorsította a médiaipar trösztösödését és transznacionális vállalatokká történő átszervezését. Csökkent az állami szerepvállalás, nőtt a tőkekoncentráció, monopolhelyzetek épültek ki (Arsenault 2011). Jól jellemzi a folyamatot, hogy a globális tömegmédiá legnagyobb öt vállalatának piaci részesedése duplájára növekedett az 1984 és 2005 közötti időszakban (Noam 2009).

A Földön jelenleg körülbelül 7000 nyelv létezik, de a mai folyamatok alapján 2100-ra 50-90%-os nyelvkihalást prognosztizálnak (Steger 2009). A pesszista forgatókönyvet támasztja alá az a tény, amely szerint a nyelvek több mint 60%-át kevesebb, mint 10 000 fő beszéli, körülbelül negyedét pedig kevesebb, mint 1000 fő (Murray 2006). Jóllehet még mindig a kínai mandarint ismerik a legtöbben (az angolul folyékonyan beszélők száma „csak” 760 millió fő), illetve Földünk jelenlegi népességszaporulata sem kedvez az angol nyelvnek, ennek ellenére az angol egyeduralom „a falakra van írva”, mert a különböző társadalmi struktúrákat, intézményeket, berendezkedéseket hódítja meg, azok elsődleges, sőt kizárólagos nyelvivé válik (Ankerl 2000). Az angol bizonyos szférákban

– mint például légi közlekedés, internet, pénzügy, informatika, nemzetközi tudományos folyóiratok – gyakorlatilag lingua franca. A brit kolonializmus öröksége, valamint az Egyesült Államok geopolitikai helyzete a biztosíték arra, hogy a közeljövőben is folytatódni fog az angol nyelv előretörése, a kultúra egyik fontos dimenziójának homogenizálódását szemlélítve.

A homogén globális kultúra kritikái, avagy a globalizáció mint kulturális differenciálódás

Az első és talán legfontosabb ellenérv szerint a globális gazdaság, politika és kultúra ideája olyan világszintű entitást feltételez, amely nem létezik (Washbourne 2005). A nyugat kulturális imperializmusát valamelyest cáfolja, hogy a homogenizáló törekvések képzete csupán a gazdasági javak fogyasztásának korlátozott hatókörében érvényesül. Ráadásul az adott termékek fogyasztása egyre kevésbé kötelező jellegű, hiszen az egyének számára számtalan lehetőség kínálkozik a kulturális impulzusok tudatos megkerülésére (Waters 1995). A McDonald's terjeszkedésének hongkongi esete igazolja, hogy a gyorsétterem megjelenése nem váltotta fel a helyi gasztronómiát, csupán kiegészítette azt (Watson 2004). Egy másik példa az indiai tévénezési szokásokon keresztül érzékelteti a globális kultúra nézetének sebezhetőségét, ugyanis az indiai médiapiac hiába esett át jelentős deregulációs folyamatokon és kapcsolta össze a helyi nézőket távoli helyekkel, a közvetített képek inkább az indiaiak számára könnyebben emészthető Bollywoodra, mintsem Hollywoodra emlékeztetnek (Lechner 2009).

Másodszor, a nyugati kulturális imperializmus korlátlan eróziójának súlykolása minden bizonnyal túlzó, hiszen az évszázadok óta fennálló koloniális és posztkoloniális viszonyok ellenére a világ kulturális értelemben egyáltalán nem hasonlítható egy lapos felülethez. A kulturális imperializmus koncepciójának teoretikusai a globalizációnak meghatározó szerepet tulajdonítanak, így a globalizációban érintett folyamatokat túláltalánosítják. Az eredmény pedig egy olyan „nagy elmélet”, amely ellen a geográfusok (legalábbis a Vassfüggönyön túl) az 1980-as évek óta síkra szállnak (Tomlinson 1991).

Harmadszor, a globalizáció felfutásával párhuzamosan az egyes kultúrák közötti globális konfliktusok soha nem látott szintre emelkedtek. 1993-ban Samuel Huntington, a Harvard Egyetem Stratégiai Tanulmányok Intézetének igazgatója, széles vitát kiváltó publikációt tett közzé, amelyben amellet érvel, hogy a következő évtizedek globális politikáját a civilizációk összecsapása fogja meghatározni (Huntington 1993). Érvelése szerint a hidegháború végével a geopolitika keretei kitágulnak, a kétpólusú rendszer helyett a nemzeti identitások és a nemzetállamok megerősödésével új törésvonalak kialakulása várható. A civilizációk összecsapását a tanulmányt követően megjelenő kötetében átfogó

kulturális tézisre terjesztette ki, „mert a kultúra válik mérvadóvá, és a kulturális identitás az, ami a legátfogóbb tartalommal bír a legtöbb ember számára” (Huntington 2008, 14.), valamint a „hidegháború utáni világ összetartásának, széthúzásának és konfliktusainak szabályait a kultúra és a kulturális – végső szinten civilizációs – identitások alakítják” (15.). Huntington rendszerében tehát a kultúra a differenciálódás mozgatórugójaként jelenik meg.

Végül humanisztikus megközelítésben a termékek és szimbólumok globalizációjának lecsapódása egyénekként változhat. Például a globális metropoliszok egészségesedő, felhőkarcolókkal tarkított látképéhez bizonyára másképp viszonyul egy bürokrata és egy hajléktalan koldos. További példaként – reflektálva a gyakran emlegetett turizmus homogenizálódására – említhető, hogy a napos tengerpartot ígérő turisztikai prospektusok általában elfedik a partoktól beljebb húzódnó kínos társadalmi valóságot. Szintén érdekes példa az írországi Leixlip település: a világ egyik legmagasabb egy főre jutó FDI-értékével büszkélkedhet egy olyan nemzetállamban, amely a gazdasági globalizációnak erősen kitett. Mégis, a globalizáció nyerteseként a helyiek körében radikálisan emelkedett az ír nyelv használata, a helyi multinacionális cégek pedig olyan fesztiválokat támogatnak, amelyek a viking és gael ősök előtt tisztelegnek (van der Bly 2007). Leixlip egyúttal a Guinness őshazája, amely a globális terjeszkedés érdekében annyira ír kellett legyen, amennyire csak lehet.

Ash Amin (1997) tanulmányában úgy vélekedik, hogy a globalizáció az etnikai és kulturális különbségek ismételt megerősödéséhez vezetett. A ligatúrák megszűnésével az emberek nehezen találnak kapaszkodókat, ezért egyre jobban ragaszkodnak azokhoz a csoport-hovatartozásokhoz, amelyekben védelmet találnak. Az érintett csoportok gyakran visszatérnek felmenőik értékrendjéhez, vagy éppen új identitásokat alakítanak ki maguknak (Knox, Marston 2008). A kulturális áramlások aszimmetriája a periférián – önvédelmi reflexként – az autenticitás elemeit emeli újra a helyi köztudatba (Wallerstein 2010). Paradox módon a globalizáció nyit teret az ilyen követeléseknek, illetve a követelések nagyobb léptékű megjelenésének a médián és a kulturális hálózatokon keresztül.

Hibriditás és hibridizáció

A globalizációt bemutató legismertebb bestsellerek (Friedman, T. L. 1999; Fukuyama 2014) elszerűen értéklik a globalizációt olyan folyamatként, amely végső soron mindent homogenizál. A frappáns megnevezések (cocakolonizáció, mcdo-naldizáció, hollywoodizáció) azonban egyoldalúak, ráadásul nagyobb szenzációt jelent a világ felosztása homogenizáló imperializmusra és militáns partikularizmusra, mint a globalizáció finomságainak elemzése. Ezzel szemben a szakirodalomban bővülőben van egy olyan irányzat, amely a szétválasztás helyett a kapcsolatokra, asszociációkra és hálózatokra helyezi a hangsúlyt (Murdoch 1997).

A globálisan kiterjesztett kulturális érintkezések értelmezésére számos fogalom született. A *transzkulturáció* élesen elkülönülő kulturális formák és gyakorlatok egymásba fonódását jelöli, amely során a kölcsönhatások aszimmetrikusak valamelyik csoport jelentősebb hatalmi helyzete miatt (Anderson 2010). A kultúrák abszorpciója helyett a kulturális mozaikot előtérbe helyező ideológia és politika legtöbbször a *multikulturalizmusban* ragadható meg (Werbner 2015). Ulf Hannerz (1992) *kreolizációs* nézőpontja a diverzitást és fluiditást a kulturális letterő magjának tartja, egyúttal arra ösztönöz, hogy az összetettséget intellektuális kihívásként értelmezzük.

A kultúra antiesszencialista értelmezésének másik divatos – globalizációs vitákba illeszthető – koncepciója a *hibriditás*. A *hibridizáció* alap gondolata, hogy a kulturális globalizáció nemcsak a domináns kultúra másolatait hozza létre, hanem új formákat is eredményez (Faulconbridge, Beaverstock 2009). A hibriditás szakít a kulturális keveredés olvasztótégelyben és mozaikosságban kifejeződő eszményével, alapjaiban megkérdőjelezi a kulturális különbségek éles elválasztó határokon alapuló hierarchikus rendszerét (Niedermüller 1999). Jóllehet a hibriditás értelmezése területenként változik, számos interdiszciplinárisan megfogható jellemzővel is rendelkezik. A legfontosabb közös jellemvonás a határok feszegetése, legyen szó civilizációs, fizikai vagy éppen képzelt határokról (Axford 2013).

A hibriditás tudományos diskurzusban betöltött jelentősége az azt felépítő elemek integrálásában áll, hiszen olyan folyamatok megragadására is alkalmas, amelyek csupán egyetlen aspektusra vonatkoznak (például szinkretizmus a vallástudományban). Rögzített dichotómiákkal való szembenállása, illetve antiesszencializmusa révén sokkal inkább folyamatként értelmezhető (Whatmore 2002). A hibriditás nyújtja a legszélesebb interdiszciplináris értelmező keretet a kulturális keveredés leírására, amelynek során új és különböző entitások jönnek létre, magukba foglalva a – sokszor egymás között kibékíthetetlen – forráselemek jellemzőit (Mitchell 2005).

Maga a hibrid szó eredetileg – a spanyol mestizaje szinonimájaként – fajkeveredést jelentett, azonban az utóbbi évtizedekben számos tudományterület (nyelvészet, kulturális antropológia, kritikai irodalomtudomány) újraértelmezte azt. A fogalom újjáéledése Mihail Bakhtin filozófusnak és irodalomkritikusnak köszönhető, aki a nyelvi jelentések ambivalenciájának, illetve társadalmi-politikai beágyazottságának kiemelésére használta a hibriditást (Young 1995). A kulturális hibriditás eredetileg a gyarmatosítás előtti identitások szilárd határok nélküli állapotát ölelte fel, de a nyugati értelmiségiek sikeresen beillesztették a posztkoloniális narratívákba, így a fogalmat posztmodern és jövőorientált jegyekkel vértették fel (Friedman, J. 1999).

Ez a kettőség jól megragadható Homi K. Bhabhánál, a posztkoloniális kritika egyik élenjáró képviselőjénél. Bhabha (1994) szerint a gyarmatosítás során kialakuló kulturális kölcsönhatások és identitások nem értelmezhetőek az „én és másik”, a „saját és idegen kultúra” statikus kettősében, hanem sokkal inkább egy folyamatról van szó, amelyben a diszkrimináció és az ellenállás be nem val-

lott belső meghasadást (splitting) idéz elő. Ennek köszönhetően „a kulturális újratermelődés nem ugyanazt a végterméket eredményezi, hanem valami mást, a hibridet” (Bhabha 1994, 159.).

A hibriditás gyarmati létrehozását Bhabha a Biblia indiai terjesztésével szemlélteti. A helyiek a tekintély e kifejeződését hitvilágukból adódóan kulturálisan félreértették, mivel úgy vélték, az angolok marhahúst fogyasztanak, ezért Isten ígéje nem jöhet az ő szájukból. Így a Biblia kinyomtatását és terjedését – eredetileg az angol nemzeti tekintélyt szimbolizálандó – az indiaiak nem az angolok közbenjárásának tulajdonították. A gyarmatosító hatalom jelképéből így lett a kulturális különbözős jele. Bhabha értelmezésében a hibriditás az autoritás jeléből a kulturális különbözőség jelébe való elcsúszást ragadja meg.

Bhabha amellett érvel, hogy az egymással szemben álló kulturális identitások helyett manapság a hibrid identitások belső meghasadtsága hozza létre a posztkoloniális társadalmak konfliktusait: „az elfogadás rendszerére építkező autoritás nem tart tükröt az egyén felé, hanem egy meghasadt felületet nyújt az egyén, és megkettőződése, a hibrid számára” (162.). Ennek megfelelően a posztkoloniális helyzetben új kultúrafogalomra van szükség, amely nem az autochton és homogén nemzeti kultúra elképzeléseire támaszkodik. A kulturális sokféleség súlypontjának áthelyezése a kulturális különbözősége nyilvánvaló eltávolodást jelent a multikulturalizmustól, amellyel szemben a hibriditás fogalma alternatívaként szolgálhat. Bhabha határozottan elutasítja a kulturális sokféleség liberális követelményét, amelyben csupán az ellenőrzés és behatárolás egyik formáját látja (Buden et al. 2009).

A baktini gondolatokat a gyarmatosítás helyzetébe átemelve Bhabha arra a következtetésre jutott, hogy a hegemon koloniális diskurzus nyelvezete – kapcsolatba kerülve a gyarmatosított valósággal – aláaknázza saját hatalmi szimbólumait, ezáltal akaratlanul hibridizált tereket hoz létre. A kulturális hibriditás gondolata teszi lehetővé Bhabha számára, hogy kialakítsa a *harmadik tér* fogalmát, amely az ellenállás keretfeltételeit biztosítja (a harmadik tér nem posztkolonialista értelmezéseihez lásd Berki 2015). Az objektív vagy első tér, illetve az észlelt vagy második tér mellett a harmadik tér a bináris ellentéteken túllépő identitások tere. Ebben a hibridizáció következményeként létrehozott térben akadálytalanul kibontakozhatnak a posztkoloniális világ társadalmilag és kulturálisan termékeny képességei. Bhabha szerint a harmadik tér feltárásával „kikerülhetünk a polaritás politikájából, és átadhatjuk magunkat a bennünk lévő máságnak” (Bhabha 1994, 56.). A harmadik tér alkalmas lehet ilyen nagyra törő célok megvalósításához, ám a koncepciót kétségtelenül gyengíti, hogy a harmadik tér tulajdonképp nem létezik (Mitchell 1997).

A bhabhai alapok ellenére a hibriditás értelmezésében és alkalmazásában sincs tudományos konszenzus. Pnina Werbner (2015) véleménye szerint a hibriditás fogalmában nincs újdonság, hiszen a kultúrák sohasem különültek el teljesen egymástól, mindig is ki voltak téve külső hatásoknak, amelyek eleve hibridizálták a kultúrákat. Vagyis az elkülönült kulturális struktúrák egy koráb-

bi hibridizáció eredményeiként jöttek létre, és emiatt nem tekinthetők „tiszta forrásnak” (Canclini 1995, 25.). Hasonló elven nyugszik a hibridizációs ciklusok elmélete (Stross 1999), mely szerint a történelem során a heterogénebb formákból homogénebbekbe kerülünk, majd ezt követően újból heterogénebb állapotba, és így tovább. A köztes fázisban viszont nem lehetséges a teljes homogenitás elérése. Pieterse (1995) szerint amennyiben elfogadjuk, hogy a kultúrák mindig is hibridek voltak, akkor a hibridizáció nem több egyszerű tautológiánál.

A hibriditást kritizálók általános vélekedése szerint a koncepció elvonatkoztat azoktól a társadalmi kölcsönhatásoktól és gyakorlatoktól, amelyek tereket hoznak létre. Az absztrakt metaforaként való túlhasználat miatt a struktúrák túlbonyolításán kívül a hibriditás és a hozzá kapcsolódó elméletek (mint a harmadik tér) általában nem segítik új tudás előállítását (Mitchell 2005). Az erőltetett antiesszencializmus, amellyel a kultúra fluiditását, permeabilitását hangsúlyozzák, saját antiesszencialista esszencializmust hoz létre (Kompridis 2005). Ugyanakkor a fogalom fenntartásában többnyire harmadik világból származó, magasan képzett nyugati értelmiségiek érdekeltek, akik teljesen elszakadtak saját társadalmuk mindennapi valóságaitól, érdekeitől és problémáitól (Friedman, J. 2015).

A fenti kritikák értelmében megalapozott lenne azt gondolni, hogy a hibriditás diszkurzív konstrukció, viszont erre számos ellenpélda is felhozható. Néstor García Canclini (1995) a latin-amerikai modernitás visszasságait bemutató munkájában a hibriditást a mindennapi társadalmi valóság részeként jeleníti meg. Ezt szemlélteti Mexikó északnyugati részén, a határ közelében fekvő Tijuana esettanulmánya, amely az erőteljes migrációnak tulajdoníthatóan az egyik leggyorsabban növekvő és kulturálisan az egyik legheterogénebb mexikói város. A határon átnyúló munkahelyi ingázás, illetve a hirtelen bekövetkezett népességrobbanással összefüggő kulturális sokszínűség új, egymással kereszteződő identitásokat hozott létre, ezáltal a személyek önazonosítása „attól függ, hogy a hétnek épp melyik napján kérdezik meg az illetőt” (Canclini 1995, 295.). Canclini véleménye szerint csakis a hibriditás segít megérteni Latin-Amerika modernitásának antagonizmusát, hiszen „sem az egyediség hangoztatása, sem a függőségi elméletek, sem a Latin-Amerika szürreális valóságát hangsúlyozó discóítések nem képesek hibrid kultúráinkra magyarázatot adni” (6.). A szerző értelmezésében a hibridizáció a kulturális és a gazdasági modernizáció közötti ellentmondások kibékítését szolgáló folyamat.

Paul Gilroy (1995) a kulturális javak szempontjából közelíti meg a kérdést. Példaként hozza fel a hiphop zenei alkotóelemeit, amelyek Dél-Bronx társadalmi viszonyainak hibriditását tükrözik vissza. A hibriditás „különbségtől fogalom, mivel tagadja az idegen idegenségét és a más másságát” (322.). Hibridizációs folyamatok a posztmodern episztemológia előtt is kimutathatók, például Bartók Béla munkásságában. Bartók az eltérő földrajzi eredetű kulturális jegyek kereszteződésére – új hibrid formákra – figyelt fel a magyar népzene gyűjtése során

(Kompridis 2005). Tette mindezt egy olyan korban, amikor a nemzeti közgondolkodás hallani sem akart arról, hogy kultúrája esetleg „tiszátalan” lehet.

A globalizációs vitákban gyakran megfigyelhetjük a léptékek megkülönböztetésétől: egy bizonyos szinten tapasztalt folyamatokat hajlamosak a többi szinten is érvényesnek tartani. A hibridizációs forgatókönyv kapcsán jelenik meg talán a legtöbbször a lépték szerepe a globalizációs folyamatokban. Az 1990-es évek gyors technológiai újításainak hatására sokan a földrajz halálát prognosztizálták, a léptékek helyett egyetlen, hálózatalapú globális szintet javasolva (Castells 1996; O’Brien 1992). A későbbi évek folyamatai azonban nem a lépték megszűnését igazolták, hanem a szintek fokozódó összekapcsoltságát és egymásrautaltságát (Casteo 2009), bár a globalizációról szóló diskurzusok kétségtelenül részt vettek a globális lépték megteremtésében (Berki 2017).

Az egyes szintek kölcsönösségéből adódóan a globális folyamatok is térben kiterjesztett lokális áramlásokként konceptualizálhatók (Latham 2002). Ezt a megközelítést követi a *glokalizáció* gondolata is, amely a globális és a lokális szintek közötti kapcsolódásokat tekinti kiindulópontnak (Robertson 1995; Swyngedouw 1997). A glokalizációhoz hasonló szofisztikált megközelítések helyett kézenfekvő a léptékproblémát egy offenzív, erőteljes globális szintre, illetve annak játésterére, a defenzív, erőtlen lokális szintre leegyszerűsíteni (Gibson-Graham 2002). Ezzel szemben a globalizáció és lokalizáció egymásba fonódása hibrid tereket hoz létre az integráció és differenciálódás kölcsönös jegyeivel (Dirlik 1999). Jóllehet a technológiai terjedés, a média és a fogyasztás mintázatai, illetve az ezeket keretbe foglaló transznacionális és multinacionális vállalatok globális kultúrát hoznak létre, ez nem helyettesíti a nemzeti és lokális kultúrákat, csupán a léptékek között keresztezi őket az adott társadalmi feltételek szerint (Washbourne 2005). Ebben az értelmezésben a helyi szereplők már nem az egyirányú kulturális áramlások passzív elszenvedői, hanem a helyi sajátosságok tükröződése folytán a folyamatok immanens alakítói.

Összegzés

A globalizáció kulturális dimenzióiban nincsenek megkérdőjelezhetetlen igazságok. Valamilyen szinten minden relatív. Éppen ezért beszélhetünk inkább globalizációs vitákról, mint globalizációs tanulmányokról. A globalizáció rendkívül összetett folyamat, amelyben trivialitás az egyes szférák és szereplők összefonódása és elválaszthatatlansága. Ezért is nehéz feladat egy bizonyos szempont – jelen esetben a kultúra – alapján globalizációról beszélni.

Napjainkban a világ kulturális térképe alapjaiban változik meg. Jóllehet a globalizáció kulturális értelemben hosszú évszázadokra – vagy a világvallások kialakulását tekintve hosszú évezredekre – nyúlik vissza, a jelenkori trendek

egészen új vonásokkal ruházták fel a folyamatokat. A korábbi egyirányú, gyarmati rendszerekbe burkolt kulturális áramlások helyett diverzifikálódtak a kapcsolatok, nőtt a kultúrák közötti érintkezési felület és a kulturális elemek globális folyamatokkal szembeni kitettsége. Ugyanakkor nemcsak, hogy megjelent a gazdasági értelemben vett kultúratermelés, hanem meghatározó szegmenssé is vált mind a gazdasági, mind a politikai életben.

Az egységes globális kultúra képzete – amely a kultúrák leradírozására tör – helyett a különböző léptékek szerint szükséges a globalizáció kulturális dimenzióit értelmezni. A globális léptékű folyamatok létezése vitathatatlan, de ezek a térben differenciáltan érvényesülnek, nem alakítanak ki egységes, integráló globális kultúrát. Vagyis a kultúrák keverednek, de ez a keverék nem szükségszerűen jelenti azt, hogy mind egyformák leszünk. A tanulmány egyik legfontosabb következtetése, hogy a homogenizáció és a heterogenizáció egyszerre, egymással összefüggésben játszódó folyamatok. A globális kulturális hatások és az ehhez kapcsolódó esettanulmányok egyaránt alátámasztják, hogy a két folyamatot együttesen szükséges értelmezni.

A szakirodalomban elterjedőben van egy harmadik irányzat, amely a hibridizációs folyamatokra hívja fel a figyelmet. A hibriditás sokféleképpen értelmezhető, a társadalmi valóságtól gyakran elrugaszkodó entitás, ennek ellenére a tudományos diskurzus a dichotómiákra építkező elméletek helyett egyre inkább ezt a szemléletmódot részesíti előnyben. A statikus végkimenetelhez kapcsolódó parttalan viták helyett a figyelem magára a folyamatra, a kultúra diverzifikálódására, fluid jellegére irányul. A hibriditás jelentősége épp ennek a megközelítésnek a népszerűsítésében rejlik, míg kritikai értéke az eleve adottnak vélt határok és osztályozások megkérdőjelezésében csúcspontot ér el. A társadalmi valóságban a hibriditás alkalmazásának mindaddig van értelme, amíg az emberek kevert kulturális jegyeikkel tisztában vannak, legyen szó akár posztkoloniális bhabhai meghasadtásról vagy Canclini-féle posztmodern identitáskeresésről.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával, valamint a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással (a projekt száma: 124291) valósult meg.

Irodalom

Amin, A. (1997): Placing globalization. *Theory, Culture and Society*, 2., 123–137. <http://doi.org/ct2xsj>
Anderson, J. (2010): *Understanding cultural geography. Places and traces*. Routledge, London

- Ankerl G. (2000): *Nyugat van, Kelet nincs: Értől az Óceánig*. Osiris, Budapest
- Appadurai, A. (1996): *Modernity at large. Cultural dimensions of globalization*. University of Minnesota Press, Minneapolis
- Arsenault, A. (2011): The structure and dynamics of communication business networks in an era of convergence: Mapping the global networks of the information business. In: Winseck, D., Jin, D. Y. (eds.): *The political economies of media. The transformation of the global media industries*. Bloomsbury Academic, London, New York, 101–121.
- Axford, B. (2013): *Theories of globalization*. Polity Press, Cambridge
- Barber, B. (1995): *Jihad vs McWorld*. Ballantine Books, New York
- Bartke I. (1999): A globalizáció regionális vetületei (A területi kutatások újabb szférái). *Tér és Társadalom*, 4., 1–16.
- Berki M. (2015): A térbeliség trialettikája. *Tér és Társadalom*, 2., 3–18. <http://doi.org/bmnd>
- Berki M. (2017): A földrajzi lépték változó értelmezése és a cselekvőhálózat-elmélet. *Földrajzi Közlemények*, 3., 203–215.
- Bernek Á. (2000): A globális világ „új gazdaságföldrajza”. *Tér és Társadalom*, 4., 87–107.
- Bhabha, H. K. (1994): *The location of culture*. Routledge, London
- Boli, J., Lechner, F. (2005): *World culture, origins and consequences*. Blackwell, Malden
- Boros L., Pál V. (2010): A kulturális gazdaság globalizálódásának néhány földrajzi aspektusa. In: Mészáros R. et al.: *A globális gazdaság földrajzi dimenziói*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 249–277.
- Buden, B., Nowothny, S., Simon, S., Bery, A., Cronin, M. (2009): Cultural translation. An introduction to the problem, and responses. *Translation Studies*, 2., 196–219. <http://doi.org/df6d56>
- Canclini, N. G. (1995): *Hybrid cultures. strategies for entering and leaving modernity*. University of Minnesota Press, Minneapolis
- Castells, M. (1996): *The rise of the network society*. Blackwell, Oxford
- Castree, N. (2009): Place. connections and boundaries in an interdependent world. In: Clifford, N. J., Holloway, S. L., Rice, S. P., Valentine, G. (eds.): *Key concepts in geography*. Sage, Los Angeles, 153–173.
- Cerny, P. G. (1996): Globalization and other stories. The search for a new paradigm for international relations. *International Journal*, 4., 617–637. <http://doi.org/cnz3>
- Cséfalvay Z. (2004a): *Globalizáció 1.0*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- Cséfalvay Z. (2004b): *Globalizáció 2.0*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- Dirlik, A. (1999): Place-based imagination. Globalism and the politics of place. *Review (Fernand Braudel Center)*, 2., 151–187.
- Farkas P., Bernek Á. (2002): A világgazdasági globalizáció politikai földrajzi kérdései. A világgazdasági globalizáció. In: Bernek Á. (szerk.): *A globális világ politikai földrajza*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 127–150.
- Faulconbrige, J. R., Beaverstock, J. V. (2009): Globalization. Interconnected worlds. In: Clifford, N. J., Holloway, S. L., Rice, S. P., Valentine, G. (eds.): *Key concepts in geography*. Sage, Los Angeles, 331–344.
- Friedman, J. (1999): The hybridization of roots and the abhorrence of the bush. In: Featherstone, M., Lash, S. (eds.): *Spaces of culture: City, nation, world*. Sage, London, 230–257. <http://doi.org/cnz4>
- Friedman, J. (2015): Global crises, the struggle for cultural identity and intellectual porkbarrelling. Cosmopolitans versus locals, ethnics and nationals in an era of de-hegemonization. In: Werbner, P., Modood, T. (eds.): *Debating cultural hybridity: Multicultural identities and the politics of anti-racism*. Zed Books, London, 70–89.
- Friedman, T. L. (1999): *The Lexus and the olive tree. Understanding globalization*. Farrar Straux Giroux, New York
- Friedman, T. L. (2005): *És mégis lapos a Föld. A XXI. század rövid története*. HVG Könyvek, Budapest
- Fukuyama, F. (2014): *A történelem vége és az utolsó ember*. Európa Könyvkiadó, Budapest
- Gibson-Graham, J. K. (2002): Beyond global vs. local. Economic politics outside the binary frame. In: Herod, A., Wright, M. W. (eds.): *Geographies of power: Placing scale*. Blackwell, Oxford, 25–60. <http://doi.org/dcgzmz>
- Giddens, A. (1990): *The consequences of modernity*. Polity Press, Cambridge

- Gilroy, P. (1995): *The Black Atlantic. Modernity and double-consciousness*. Harvard University Press, Cambridge
- Hall, S. (1996): The meaning of new times. In: Morley, D., Chan, K. H. (eds.): *Stuart Hall. Critical dialogues in cultural studies*. Routledge, London. 222–237.
- Hannerz, U. (1992): *Cultural complexity. Studies in the social organization of meaning*. Columbia University Press, New York
- Harvey, D. (1989): *The condition of postmodernity: An enquiry into the origins of cultural change*. Blackwell, Oxford
- Held, D., McGrew, A., Goldblatt, D., Perraton, J. (1999): *Global transformations. Politics, economics and culture*. Stanford University Press, Stanford
- Hirst, P., Thompson, G., Bromley, S. (1999): *Globalization in question: The international economy and the possibilities of governance*. Polity Press, Cambridge
- Huntington, S. P. (1993): The clash of civilisations? *Foreign Affairs*, 3., 22–49. <http://doi.org/bz4257>
- Huntington, S. P. (2008): A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása. Európa Könyvkiadó, Budapest
- Knox, P. L., Marston, S. A. (2008): *Humangeographie*. Spektrum Akademischer Verlag, Heidelberg
- Kompridis, N. (2005): Normativizing hybridity/neutralizing culture. *Political Theory*, 3., 318–343. <http://doi.org/ffcsdx>
- Konczosné Szombathelyi M. (2003): Globális világ, nyelvi és kulturális határok. *Tér és Társadalom*, 1., 117–129.
- Kraidy, M. M. (2005): *Hibridity, or the cultural logic of globalization*. Temple University Press, Philadelphia
- Kurtán L. (2005): A globalizált világról. In: Perczel Gy., Szabó Sz. (szerk.): *100 éve született Mendöl Tibor. Emlékkötet*. Trefort Kiadó, Budapest, 177–188.
- Latham, A. (2002): Rethorizing the scale of globalization: Topologies, actor-networks, and cosmopolitanism. In: Herod, A., Wright, M. W. (eds.): *Geographies of power: Placing scale*. Blackwell, Oxford, 115–145. <http://doi.org/d2r9z2>
- Lechner, F. J. (2009): *Globalization. The making of world society*. John Wiley & Sons, Chichester
- Mackay, H. (2004): The globalization of culture? In: Held, D. (ed.): *A globalizing world? Culture, economics, politics*. Routledge, London, 44–82.
- McEwan, C. (2008): Geography, culture and global change. In: Daniels, P., Bradshaw, M., Shaw, D., Sidaway, J. (eds.): *An introduction to human geography*. Pearson, Harlow, 273–288.
- McLuhan, M. (1964): *Understanding media: The extensions of man*. McGraw-Hill, New York
- Mészáros R. (2007): A globalizáció és földrajzi terei. In: Kovács Cs., Pál V. (szerk.): *A társadalmi földrajz világa. Becsei József professzor 70. születésnapjára*. SZTE Természettudományi és Informatikai Kar Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged, 371–378.
- Michalkó G., Vizi I. (2005): A turizmus és a globalizáció kérdései. In: Michalkó G. (szerk.): *Turizmus-földrajz és humánökológia. Fejezetek a természet, a társadalom és az ember turizmushoz fűződő viszonyáról*. Kodolányi János Főiskola, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Székesfehérvár, Budapest, 84–100.
- Mitchell, K. (1997): Different diasporas and the hype of hybridity. *Environment and Planning D: Society and Space*, 5., 533–553. <http://doi.org/dwgfz>
- Mitchell, K. (2005): Hybridity. In: Atkinson, D., Jackson, P., Sibley, D., Washbourne, N. (eds.): *Cultural geography: A critical dictionary of key concepts*. I. B. Tauris, London, 188–194.
- Mittelman, J. H. (2004): Globalization: An ascendant paradigm? In: O'Loughlin, J., Staeheli, L., Greenberg, E. (eds.): *Globalization and its outcomes*. The Guilford Press, New York, 25–45.
- Murdoch, J. (1997): Towards a geography of heterogeneous associations. *Progress in Human Geography*, 3., 321–337. <http://doi.org/dph7tb>
- Murray, W. (2006): *Geographies of globalization*. Routledge, London
- Niedermüller P. (1999): Etnicitás és politika a késő modern nagyvárosban. *Replika*, 38., 105–120.
- Noam, E. (2009): *Media ownership and concentration in America*. Oxford University Press, Oxford <http://doi.org/fbkhpb>
- O'Brien, R. (1992): *Global financial integration. The end of geography?* Pinter, London
- Palaczkai B. (2016): A Maps of meaning hatása a kulturális földrajzra. *Tér és Társadalom*, 1., 3–17. <http://doi.org/cnz6>
- Pieterse, J. N. (1995): Globalization as hybridization. In: Featherstone, M., Lash, S., Robertson, R. (eds.): *Global modernities*. Sage, London, 45–69. <http://doi.org/cnz7>

- Pieterse, J. N. (2009): *Globalization and culture. Global mélange*. Rowman & Littlefield Publishers, Lanham
- Ritzer, G. (2000): Globalization theory: Lessons from the exportation of McDonaldization and the new means of consumption. *American Studies*, 2-3., 97-118.
- Ritzer, G., Dean, P. (2015): *Globalization. A basic text*. John Wiley & Sons, Chichester
- Robertson, R. (1992): *Globalization. social theory and global culture*. Sage, London
- Robertson, R. (1995): Glocalization: Time-space and homogeneity-heterogeneity. In: Featherstone, M., Lash, S., Robertson, R. (eds.): *Global modernities*. Sage, London, 25-45. <http://doi.org/cnz8>
- Rosenberg, J. (2005): Globalization theory: A post mortem. *International Politics*, 1., 2-74. <http://doi.org/bf8t45>
- Sklair, L. (2006): Competing conceptions of globalization. In: Chase-Dunn, C., Babones, S. J. (eds.): *Global social change: Historical and comparative perspectives*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 59-79.
- Steger, M. (2009): *Globalization. A very short introduction*. Oxford University Press, Oxford
- Stross, B. (1999): The hybrid metaphor: From biology to culture. *The Journal of American Folklore*, 445., 254-267. <http://doi.org/ftgw99>
- Swyngedouw, E. (1997): Neither global nor local: glocalization and the politics of scale. In: Cox, K. (ed.): *Spaces of globalization*. Guilford Press, New York, 137-166.
- Szántó D. (2009): Globalizáció. In: Koppány J., Udvarhelyi É. T. (szerk.): *A világ az iskolában. Tanulmányok a globalizációról tanároknak*. Artemisszió Alapítvány, Budapest, 3-16.
- Szirmai V., Baráth G., Molnár B., Szépvölgyi Á. (2003): Globalizáció és térségi fejlődés. *Tér és Társadalom*, 3., 29-57.
- Tomlinson, J. (1991): *Cultural imperialism: A critical introduction*. Continuum, London
- van der Bly, M. C. E. (2007): Globalization and the rise of one heterogenous world culture: A microperspective of a global village. *International Journal of Comparative Sociology*, 2-3., 234-256. <http://doi.org/bsj57s>
- Wallerstein, I. (2010): *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*. L'Harmattan, Eszmélet Alapítvány, Budapest
- Waltz, K. N. (1999): Globalization and governance. *Political Science and Politics*, 4., 693-700. <http://doi.org/cnz9>
- Washbourne, N. (2005): Globalisation/globality. In: Atkinson, D., Jackson, P., Sibley, D., Washbourne, N. (eds.): *Cultural geography: A critical dictionary of key concepts*. I. B. Tauris, London, 161-169.
- Waters, M. (1995): *Globalization*. Routledge, London
- Watson, J. L. (2004): McDonald's in Hong Kong. In: Lechner, F. J., Boli, J. (eds.): *The globalization reader*. Blackwell, Oxford, 125-132.
- Werbner, P. (2015): Introduction: The dialectics of cultural hybridity. In: Werbner, P., Modood, T. (eds.): *Debating cultural hybridity: Multicultural identities and the politics of anti-racism*. Zed Books, London, 1-26.
- Whatmore, S. (2002): *Hybrid geographies. Natures, cultures, spaces*. Sage, London
- Young, R. (1995): *Colonial desire. hybridity in theory, culture and race*. Routledge, London